

סוף ההוראה

כאשר נתבקשתי להשתתף בקובץ היובל של "סיני" עסקתי בסידור מאמרו של אבי מהר"ש ז"ל "סוף ההוראה ואחרוני האמוראים". אמרתי: מצווה הבאה לידך אל תחמיצנה, אפרסם את מאמרו זה בצירוף מאמרי הדן באותו נושא. אבי נפטר בי"ט לחודש מנחם אב, שנת תר"פ, והניח אחריו כמה ספרים בכתב יד, אבל עד כמה שהגיעו לידי, אין הם שלמים, וצריכים השלמה ועיבוד. אמרתי לעשות עבודה זו לכשאיפנה, אבל בינתיים נהפך לי ה"שמא לא תיפנה" לוראי. לפיכך החלטתי לברור מספריו פרקים פרקים ולפרסמם כמאמרים בפני עצמם, וערכתי מאמר זה ראשונה, והוספתי עליו הערות ותוספות המוקפות בחצאי ריבוע, ואף צירפתי לו מאמר קצר משלי הנוגע באותו ענין והמקבל חיזוק על ידי מסקנת א"א ז"ל.

סוף ההוראה ואחרוני האמוראים

מאת

חנוך אלבק

הרב שלום אלבק (ז"ל)

א

מי היו סוף ההוראה? או במלים יותר ברורות: מי היו האחרונים שבאמוראים, שבמותם חדלה וניטלה הרשות להורות¹ על פי דרכי האמוראים הקודמים?

ואמנם על השאלה הזאת מצאנו בתלמוד-עצמו (בבא מציעא פו.) תשובה קצרה: "רב אשי ורבינא² סוף הוראה, וסימניך עד אבוא אל מקדשי אל אבינה לאחריתם". אבל אין היא ברורה כל צרכה, לפי שאין אנו יודעים בבירור את רבינא זה שאליו כוונה, מאחר שהשם הסתמי הזה, המקוצר מן ר' (או רב) אבינא³, נמצא כמעט בכל הדורות של האמוראים, כמו שנראה מן הדוגמאות שלהלן:

(א) אמר רבינא אמר גניבא (חולין מד.) ובמקום אחר אמר ר' אבינא אמר גניבא (שם נ.). וכן נמצא שירש את גניבא, ור' זירא אמר שילך לרבו רב הונא (גיטין סו.). וכן אמר ר' אבינא א"ר ירמיה בר אבא (שבת קלז.). [והוא חולק עם רב שילא ונוזר לפניו (מנחות כה.), ועם ר' פדת (נזיר מו: ע"ש)].

1 [ע"י מאמרי להלן עמ' עג].

2 גירסת הגאונים: אשי ואבינא, כמובא בתשובה"ג מהדורת הרכבי סי' ריט, וכן באגרת רב שרירא בנוסחאות המדויקות ובתשובתו שבערוך ערך אביי, ע"ש.

3 כן כתב רב שרירא בתשובתו שם. ובספרי ארצות המזרח נכתב תמיד: ראבינא.

(ב) רבינא חולק עם רב נחמן (נדה גג:) ועם רב חסדא (ברכות כ: שבת פב.) ובעי מרב ששת (בכורות טו:), ובמקום אחר חולק ר' אבינא עם רב חסדא (כתובות כד:) ובעי מרב ששת (שם מג:). [וביבמות מה: ב: אמר רבינא אמר לי רב גזא איקלע ר' יוסי בר אבין לאתרין והוה עובדא וכו', אמר רב ששת לדידי אמר לי רב גזא לא ר' יוסי בר אבין הוה אלא ר' יוסי בר זבידא הוה]. רבינא שקיל וטרי עם רב יוסף (חולין מח. ע"ש בתוס') ורב יוסף מאשר את תירוצו (ביצה יז.) ומתקיף על חבריו (נדה מא.) [בכ"י מינכן כתוב "רבא" במקום רבינא. ועי' להלן]. וכן רב כהן מתקיף על חבריו (ב"ק קטו:). [ונזכר לפני רבא (ב"מ כח. אבל אפשר שמאמרו של רבא אינו אלא העברה ממאמרו שלפני כן, ע"ש. זבחים סד: ובשיטה מקובצת שם מהפך את השמות)], ואביי שקיל וטרי על חבריו (ב"מ נו. [וכט: וכן בב"ק נט:]). ונראה שלרבינא זה כוון ר"א בן דאוד בסדר הקבלה בדור השלישי באמרו: ורבינא הראשון, ע"ש.

(ג) רבינא אמר לאביי (זבחים קו: לגירסת כמה כ"י המובאים בדקדוקי סופרים שם, וכן לגירסת השיטה מקובצת שם), וחולק עם אביי (ב"ק נג: [ועי"ש בד"ס]). ויתבי קמי רבא (ברכות לח. ב"ב טז: ע"ש), ושאל מרבא (חולין עז. ועוד בכ"מ), ואותיב לרבא (עירובין פה: פסחים יב: עבודה זרה כב. ע"ש, ועוד בכ"מ), ושקיל וטרי לפניו (ברכות טו. ועוד בכ"מ), ואמר משמו (שבת כא: [ובקידושין ט: נאמרה הלכה בשם שניהם]). וחולק עם רב שרביה במאמרו של רבא (שבת קלו:). [בזבחים נ. "אמר רמי בר חמא וכו' אמר ליה רבינא הגירסה בכ"י א"ל רבא, עי"ש בד"ס]. רבינא נמצא יחד עם רב נחמן בר יצחק (סנהדרין קי: גיטין לב:) ובעי מיניה (פסחים קה. הוריות ט.), ועם רב פפא (ב"מ עד: ועוד בכ"מ) [ונזכר לפניו (סנהדרין סז:)], ועם רב הונא בריה דרב יהושע (פסחים פט: סנהדרין סט:). (ד) רבינא היה תלמיד חבר לרב אשי (עירובין סג.) ושקיל וטרי אותו (בכל התלמוד), ונפטר בחיי רב אשי (מועד קטן כה: לפי פירושו של ר' חננאל שם), ועי' עוד להלן. — על רבינא זה אמר רב אשי לרב סמא (מנחות מב:): חד מיניהו כתרי מינן, ופירש רש"י, שרבינא מארץ ישראל הוה, ואין זה מתאשר משום מקום אחר. [פירושו נוסד על המקבילה בכתובות עה:]. ור' ישעיה הראשון בהל' ציצית (סם חיים דף טו, א) פירש: "חד מבני פומבדיתא עדיף מתרי מינן דמתא מחסיא, ורבינא היה מפומבדיתא". ולא מצאתי לו חבר בזה.

(ה) רבינא ישב בישיבה לעצמו וכמה גדולי אמוראים אחרונים שקלו וטרו אותו, כמו רב אחא בר אביי (שבת ד. וב"ק לט:), רב אחא בר ביבי מר (יבמות ח.), רב אחא בר רב (חולין לג. וע"ש בד"ס, ב"ב קכד: ועי' קידושין יג:), רב אחא בר תחליפא (גיטין עג. עירובין מ. ע"ש בד"ס), רב אחא מדיפתי (יבמות ח. גיטין סט: עג. קידושין מה: נוזר מב. ב"מ נה:), רב אדא בר מניומי (ב"ק לא: ע"ש בד"ס, חולין ה. מט.), רב אהרן (ב"ק קט: מנחות עד:), רב אתי⁴ (ב"מ נד: לפי גי' ד"ס), הונא בר מר זוטרא (ב"ב פו:), הונא בר מרימר (ב"מ פא:), מר זוטרא בריה דרב הונא בריה דרב פפי (חולין מח:), מר זוטרא בריה דרב מרי (פסחים סב. קידושין ז. כא. ב"ק כט: ב"מ נה. זבחים מח: וע"ש בד"ס, שכן צ"ל גם בתחילת

העמוד). זעירי מדיהבת (תענית ז:), ר' יעקב מנהר פקוד (סנהדרין סט.), רב יצחק בר נפתלי (כתובות צו.), דבי בר מריון (ב"ב כו. ועי' מ"ק יא:), רב משרשיא בריה דרב אחא (חולין סז:), רב נתן בר אמי (סנהדרין ל.), רב סמא בריה דרב אתי (ע"י להלן פ"ב הערה 21), רב ספרא בריה דרב ייבא (ב"ב ה. ט. ובד"ס שם), רב פפא (ב"מ נד: וע"ש מט.), רבא זוטי (בכורות לו.), רב רחומי (זבחים עז. חולין פט. ועי' יומא עח. ובד"ס) רב תחליפא בר גוזא (ע"ז סט. זבחים לט.), ועוד [ועי' להלן עמוד הבא].

ו) רבינא חולק בהרבה מקומות עם סתם רב אחא, ורב אחא נזכר ראשונה, בסגנון זה: פליגי בה רב אחא ורבינא חד אמר וכו' וחד אמר וכו', ובשום מקום לא נחית התלמוד לסיים מאן אמר הא ומאן אמר הא, רק בפסחים עד: ובחולין צג: מסרו את הכלל: "דבכל התורה כולה רב אחא לחומרא ורבינא לקולא, והלכתא כרבינא לקולא, לבר מתלת אומצא ביצי ומזרקי דרב אחא לקולא ורבינא לחומרא, והלכתא כרב אחא לקולא". אבל על אישיותם של רב אחא ורבינא הללו, מי ומתי היו, קשה להחליט. אמת הוא שלדברי בעל הלכות גדולות (הל' עריות 113 a המובאים להלן) הם היו מאחרוני האמוראים דבתר רב אשי ורבינא, ע"ש, וכן משמע באותם המקומות שהם נחלקים במפורש בנוסח השמועות, כמו בחולין נח. ובכתובות לא: ועי' גם בכורות יא. אבל אם כן קשה, למה נקבעו מחלוקותם בסגנון "חד אמר וחד אמר" ולא סימום? וכן נקבעו בכמה מקומות מחלוקותם בלשון "איתמר", כמו ביבמות יא. ב"מ סז: צה. (וע"ש בתוספות ד"ה הניחא), ע"ז כו: ⁵, ולדעת רב שרירא בתשובה (גאוני מזרח ומערב סי' קמג, ובמהדורת הרכבי סי' רעג): דבר זה שגורסין אנו איתמר אין תלוי בו דבר של הלכה, ובי מדרשא הוא בסימא שהיו מתנים [שונים] את המקום הזה ולא היו מתנים בו את אותה השמועה, ואחר כך באה להם ונודעה להם מפי אומריה, וכיון שנתבררה אצלן תנייה בלשון איתמר ונקבעה בתלמוד כך, ולא משום אדם ידוע הוא [ומשמע שהשמועה היא מזמן קדום].

ז) רבינא חולק עם רב אחא בר רב ורבינא נזכר ראשונה, כמו בחולין צז: ששניהם באו ושאלו את מר בר רב אשי, ע"ש [בד"ס]. ובסנהדרין עז: עז. מבואר שרב אחא בר רב היה אבי אביו של רב משרשיא, ועי' גם בחולין מט. ובד"ס שם אות מ. וכבר הבאתי למעלה סי' ה. שרב משרשיא בריה דרב אחא אמר לרבינא (חולין סז:), ולפי זה היה צ"ל: בר בריה דרב אחא, אבל בד"ס מובא בשם כ"י וכמה ראשונים "בריה דרב אחא בר נפתא", ע"ש.

ח) רבינא מצאנוהו יחד עם רפרם מפומבדיתא (יומא עח. גיטין יא.) ועם מר בר רב אשי (ברכות לו. גיטין ז. ב"ב כו. מנחות לז: ועוד) ועם רב סמא בר ריקתא (קידושין ט. ועי' ב"מ י: ובד"ס שם) ועם רבה תוספאה (שבת צה. מו"ק ד. סוכה לב. יבמות עה: ב"ק קיט. ב"ב סד. זבחים פא:).

נמצא שא"א לצמצם בדיוק כמה רבינא היו, ארבעה או חמשה, ובאותם המקומות שנקבעו מאמריו בלי קשר עם אחרים קשה לידע איזה רבינא אמרם. ואמנם כן גם במאמר הנ"ל "רב אשי ורבינא סוף ההוראה" ספק גדול הוא אם הכוונה לרבינא חברו

5 ועי' שבועות כג: [שם נאמר: פליגי בה רב אחא ורבינא וכו' אמר רבא וכו', ואני

ביארתי במאמרי בס' היובל לכבוד ר"י פריימאן עמ' 3, שזהו רבא השני].

של רב אשי, שנראה מן התלמוד שהיה קשיש ממנו ונפטר כמה שנים לפניו, כמבואר בסדר תנאים ואמוראים, שבמחזור ויטרי עמ' 483 ובס' הכריתות (י"ע ש"ב סי' א), שנפטר בשנת תשל"ג, חמש שנים לפני רב אשי (ועי' למעלה סי' ד). אבל אפשר שהכוונה לרבינא אתר מן האחרונים שהזכרתי למעלה, ויהא מובנו כזה, שמרב אשי - התחיל הסוף, כלומר שבימיו כבר הגיע החומר התלמודי לרום התפתחותו, והרבה סוגיות כבר נקבעו בגירסא, ועל ידי כך התנשא בנין התלמוד לתלפיות, וממנו והלאה, ע"י הגזירות והרדיפות, התחילה להתמעט פעולת האמוראים עד שבמות רבינא זה האחרון ויתר גדולי דורו נחתם התלמוד ונסתם לבל יוסיפו בו שמועות בהוראה, ואז נחתם הסוף.

ואולם לא אכחד, שלבי נוטה להאמין שהכוונה לרבינא חברו של רב אשי, או לזה שהזכרתי למעלה סי' ה, ואף אם נחליט ששניהם אחד והוא נפטר לפני רב אשי, לא יפלא אם נזכר אחריו⁶ מפני כבודו של רב אשי, שכן הוא היה טפי מרא דתלמודא, ורבינא נחשב רק לעוזרו, ויהא זה מתאים לראש המאמר "רבי ור' נתן סוף משנה", אף על פי שר' נתן היה קשיש מרבי⁷, אבל רבי היה טפי מרא דמתניתא, ור' נתן נחשב רק כטפל לו. לפי זה נקבע המאמר הנ"ל בשעתו⁸ בימי אחרוני האמוראים, שראו שמתחיל סוף ההוראה, אבל בכל זאת לא נמנעו מסיימי התלמוד שלנו לקבוע בו הוראות אחרוני האמוראים שאחרי רב אשי ורבינא [ועי' במאמרי להלן].

הארכתי בביאור המאמר הנ"ל, אף על פי שידוע שבעניינים כאלה קשה להציל מפי המאמרים הקצרים שבתלמוד דברים ברורים, שאפשר להניחם ליסודות היסטוריים. אבל מה נעשה שאם ננסה לשאול בזה את פי המקורות העתיקים שלאחר התלמוד, תגדל המבוכה והתמהון יותר. שהרי מבין ריסי לשון רב שרירא באגרתו ניכר, שהוא הבין את כוונת המאמר "רב אשי ורבינא סוף הוראה", שרבינא היה ממש סוף האמוראים והאחרון שבהם, וממנו ואילך התחילו מיד הסבוראים, וזה מתבאר באגרתו בכמה מקומות, כמו שהוא מביא את שאלת חכמי קירואן: "ורבנן סבוראי כיצד נסדרו אתר רבינא", וחוזר ושונה זאת בתשובתו על השאלה [מהדורת לוי עמ' 72]: "ודבעיתון רבנן סבוראי האין נסדרו בתר

6 כדאי להעיר שיש ספרים שכתוב בהם "רבינא ורב אשי סוף הוראה", כמ"ש בדקדוקי סופרים שם בשם כ"פ ורומי נוכ"ה בסדר תנאים ואמוראים, הפוס ברסלא, עמ' 30 (ושם עמ' 37: רב אשי ורבינא), ובכ"י שד"ל (כרם חמד ח"ד עמ' 189, וכ"ה בס' הכריתות ימות עולם ש"ב סי' ה, וש"ג סי' כד), ובתשובת רב האי שבתשו' גאוני מזרח ומערב סי' קלא (וגדפסה גם בנספחים לאגרת רש"ג, מהדורת לוי, עמ' ט, ע"ש). וכן במבוא התלמוד לר"ש הנגיד: שהתלמוד נחתם בימי רבינא ורב אשי, ועי"ש בסוף המבוא. וכ"ה לשון הרמב"ם בהקדמת חיבורו: רבינא ורב אשי הם סוף חכמי הגמרא. ועי' מש"כ גולדנשטאל בהגהותיו להקדמת ספר המפתח, דף ג, ע"ב, ובשיטה מקובצת לגדלים ח: ד"ה הוה ליה.

7 השוה מאמרו של רבי (ב"ב קלא): "ילדות היתה בי והעזתי פני בנתן הבבלי, ועי' בירושלמי כתובות פ"ה ה"א.

8 אף על פי שלא ייתכן לתלמוד שלנו, וכיצא בזה במקומות אחרים, ואכמ"ל [ועי' במאמרי להלן עמ' עט].

רבינא. ולפני כן בתשובתו על השאלה כיצד נכתב התלמוד [עמ' 69] הוא אומר: "ולפום הכין איתוספא הוראה דרא בתר דרא עד רבינא ובתר רבינא איפסיקא, כד חזי שמואל ירחינא בספרו של אדם הראשון⁹ אשי ואבינא סוף הוראה, ובתר הכין אע"ג דהוראה לא הוות, הו סבוראי" וכו'. ועתה אם נתור בדבריו לדעת לאיזה רבינא מן האמוראים הוא רומז, לא נמצא בו זכר לשום אחד מאותם האחרונים שהזכרתי למעלה, רק בתגיעו לסוף האמוראים הוא אומר [עמ' 93 ואילך]: ונהג רב אשי רשותא במתיבתיה קרוב לשיתין שנין וכו' ושכיב בשנת <תשל"ח, ומלך בתריה [במתא מחסיא] רב יימר ושכיב בשנת <¹⁰ תשמ"ג, ובתריה רב אידי בר אבין ושכיב בשנת תשס"ג, ובתריה רב נחמן בר רב הונא ושכיב בשנת תשס"ו. ונפל שמדא וגזר יודגרד לכוטלי שבתא, ומלך במחסיא רב טביומי דהוא מר בר רב אשי ושכיב בשנת תשע"ט במוצאי יום הכפורים, ובתריה רבה תוספאה ושכיב בשנת תשפ"ה, ובארבע בשבא דהוא י"ג בכסלו בשנת תתי"א שכיב רבנא אבינא בריה דרב הונא דהוא רבינא, והוא סוף הוראה. >ובאילין שנין מלכו בפומבדיתא רב גביהא מבי כתיל ושכיב בשנת תשמ"ד, ובתריה רפרם מן פומבדיתא ושכיב בשנת תשנ"ד <¹⁰ ובתריה רב ריחומאי, ואית דחלפי רב רחומי, ושכיב בשנת תש"ס בעדן שמדא דגזר יודגרד ובתריה מלך רב סמא בריה דרבא, ובאותו הפרק דיליה ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם וכו', ובשנת תשפ"ו שכיב רב סמא בריה דרבא, ובתריה מלך רבה יוסי וביומיה סוף הוראה ואסתיים תלמודא. ורובא דרבנן סבוראי שכיבו בשנים מועטות, דהכי פירשו גאונים בספר זכרוניהם בדברי הימים, והנה כאן לנו אותם, ספרי זכרונות דברי הימים" שמהם שאב רב שרירא את רשימותיו הללו, אין אנו יודעים אם חמש התיבות "דהוא רבינא והוא סוף הוראה" הועתקו מהם, או שהן תוספה מדעת עצמו. אבל איך שיהיה, זהו מבואר שדעת הכותבם שזה רב אבינא בריה דרב הונא שנפטר בשנת תתי"א הוא הנזכר בתלמוד "רבינא סוף הוראה". אמנם מלבד שאי אפשר למצוא לרבינא זה זכר בתלמוד, לא לשמו ולא לשם אביו, הרי אף רבינא האחרון, שהזכרתי למעלה סי' ח, היה זקן וקשיש מרבה תוספאה (כמו שמוכח במקומות שצינתי שם). ואם כן היאך יתכן שרבה תוספאה ימלוך על פניו והוא יאריך ימים אחריו עוד כ"ו שנים. ורב שרירא עצמו בהגיעו לפטירת רבה תוספאה עזב את סגנונו הרגיל: ובתריה מלך רבנא אבינא וכו', וכתב: ובארבע בשבא דהוא י"ג בכסלו בשנת תתי"א שכיב רבנא אבינא וכו', במספר ענין לעצמו, מבלי להגיד את מצבו של רבינא זה בחבורת החכמים, ואם מילא את מקומו של רבה תוספאה במשך כ"ו השנים שבין תשפ"ה לתתי"א, או לא. אבל האמת מורה דרכו, שאם בודאי היה אחר רבה תוספאה חכם ידוע בשם "רבנא אבינא בריה דרב הונא" שסופרי דברי הימים עשו לו זכרון, ושמן התואר "רבנא" שהיה לו מוכח

9 ענינו של ספר זה נמצא בתשובת רב שרירא (לחכמי קירואן ?) המועתקה בתשובה"ג הרכבי סי' ריט ובס' תורתן של ראשונים ח"ב עמ' 27, 45, ובתשו' גאוני מורת ומערב סי' קלא. 10 מה שהסגרתי נשמט בהעתקת היוחסין, ונמצא בשאר המהדורות [והוספתי, במתא מחסיא] כמו שהוא בכל כתבי היד במהדורת לוי, ועי' מה שכתבתי להלן פ"ב בסוף ערך רב יימר.

שהיה מדבית דוד, כמ"ש רב שרירא בתשובתו המובאה בערוך ערך אביי, אבל אין זה רבינא שאמרו עליו בתלמוד שהוא סוף הוראה.

ועתה ראה שכל הבאים אחרי רב שרירא הלכו בעקבותיו, כמו בעל סדר תנאים ואמוראים שכותב [דפוס ברסלא עמ' 29]: "בשנת תתי"א גאספ רבינא סוף הוראה ונסתם התלמוד ואתו רבנן סבוראי", ועוד שם: "והם — רב אשי ורבינא — סוף הוראה, ואתריהם רבנן סבוראי" וכו', ע"ש. אבל ביחוד תמוהים דברי רב נסים ב"ר יעקב מקירואן, שכתב בהקדמת ספר המפתח: "ולא סרה האומה לומדת המשנה זמן אחר זמן אל זמן רב אשי וכו' ויועץ הוא וחכמי דורו לכתוב פתרון המשנה פרק אחר פרק ומסכת אחר מסכת על הסדר וכו' והיה רבינא בימיו, אבל לא היה בשררה אף, ואחר מיתת רב אשי לזמן קצוב מלך רבינא ובימיו נסתם התלמוד, כאשר אמרו אשי ואבינא סוף הוראה וכו', כלומר כי אשי ואבינא סוף האמוראים. וימת רבינא בשנת שמונה מאות ואחד עשר לשטרות, כלומר מעת פיסוק הנבואה עד שנסתם התלמוד, ונמצא בין סתימת המשנה לסתימת התלמוד ר"פ שנה, והוצרכו אל כתיבת התלמוד כאשר ראו מדלדול האומה וחסרונה". והנה עיקר דבריו נובעים מדברי רב שרירא, אלא שהוא הוסיף עליהם מדעתו או ממקורות אחרים, שרב אשי וחכמי דורו כתבו את התלמוד, ושרבינא לא היה בשררה עד אחר מיתת רב אשי, וכל אלה תלויים במאמר "אשי ואבינא סוף הוראה", עם הפירוש הנור והתמוה שזה רבינא חבירו של רב אשי הוא זה שנאמר עליו שנפטר בשנת תתי"א, דהיינו שבעים ושלוש שנה אחר רב אשי !

גם המקור העתיק שר' אברהם בן דאוד בסדר הקבלה שלו שאב ממנו, נכזב כאן ע"י שבושא דספרא. כי הוא אומר שבשנת ד"א רל"ג לב"ע מת רבה תוספאה ובשנת רל"ד לב"ע היו השמדות. ואח"ז מיד הוא אומר: ובאותה שנה היה רבינא ראש ישיבה שנה אחת. ומאין לקח זאת? הרי בכל המהדורות של אגרת רב שרירא ובסדר תנאים ואמוראים כתוב מפורש שנפטר בשנת תתי"א לשטרות שהיא שנת ר"ס לב"ע. ואין כאן מקום לנטות ימין ושמאל לשבש את המספר תתי"א, שהרי רב נסים, שעוד ראה בודאי את אגרת רב שרירא בכתב יד מחברו, כותב מפורש "שמונה מאות ואחד עשר", ועוד מחזקו בחשבונה, שמסתימת המשנה שהיתה בשנת תק"ל עד סתימת התלמוד הוא ר"פ שנה, ולא עוד אלא שבלשון רב שרירא נמצא סימן מובהק "בארבע בשבא דהוא י"ג בכסלו", שהוא מתאים ומכוון לחשבון העבור המסור ומקובל בדיניו, ששנת תתי"א היתה פשוטה וסימן קביעתה "גכ", כלומר ראש השנה שלה חל ביום "ג", ומרחשוון וכסלו היו "בסדרן" אחד מלא ואחד חסר, ונמצא ראש חודש כסלו ביום ו' עש"ק וי"ג בו היה ביום ד' בשבת, מה שלא היה כן לא בשנת רל"ג ולא בשנת רל"ד¹¹. וכן מסמן הרב המאירי בפתיחה למסכת אבות (עמ' ט"ז, א) את שנת תתי"א "שהיא שנת תל"א אחר החורבן" המתאים רק למספר תתי"א. — ונראה שר"א בן דאוד קרא באיזה מקור שהשתמש בו תחת "בשנת תתי"א": בשנה ההיא גאספ רבינא, ונבראה אצלו הטעות שרבינא לא היה ראש ישיבה אלא שנה אחת אחר רבה תוספאה, וטעות

11 נעל כך העיר א' אטלס בבקורתו על ספר חזרות הראשונים ת"ג, שנדפסה בס' השנה לסוקולוב ת"א, עמ' 107, ומובא במאמר רבנן סבוראי ותלמודם ללוין (בספר אנכרה), עמ' 4.

זו נשתלשלה לספר היתחסין ולסדר הדורות, ועוד. [אבל ראוי להעיר שהראב"ד אינו אומר שרבינא נפטר בשנת רל"ד, אלא שלא היה ראש ישיבה אלא שנה אחת, ואפשר שהעבירו אותו או שהתפטר, ואף רב שרירא אינו אומר: ובתריה מלך רבנא אבינא עי' למעלה].

גם הרמב"ן שבק בענין הזה לדייקנותיה וכתב בספר הזכות יבמות פ"ד, וז"ל: "כתב בעל הלכות גדולות (הל' עריות a 113) [ובמהדורת הילדסהיימר עמ' 276] (הלכתא בר' יוחנן וכו') ואע"ג דבכל התורה כולה עבדינן כרב אשי, הכא כיון דפליג עליה רבינא דבתהדי רב אחא, כרבינא עבדינן, דרב אחא ורבינא בתראי וינהו, אלמא הלכה בר' יוחנן, ע"כ בתלכות. ומכאן תלמוד דכל רב אשי ורבינא הלכתא כרבינא בכל מקום וכו', משום דרבינא סוף ההוראה הוא בתר כוליהו רבון דגמרא. והכי מוכחא סוגיא דגמרא דשמעתין וכן בכמה מקומות מימרי ופירוקי רב אשי מתאמרי בגמרא ובתריה דרבינא, שהוא בתרא, וביומיה דרב אשי תלמיד חבר הוה ומורי קמיה, כדאמרי בעירובין (סג.) אנא לגבי מר תלמיד חבר אנא, (וחייא) 'ובתר מר' בר רב אשי ובתר רב (חמא) (סמא) [הגירסא: חמא היא גם בכ"י מינכן שם] בריה דרב אשי, כדאיתא בפ' מציאת דגמרא (כתובות סט.), והוא סתמה לגמרא¹², כמ"ש בשמושי הגאונים הראשונים בכיצד נכתבה המשנה ובסדר קבלה" עכ"ל הרמב"ן. הוא רומז אמנם לאגרת רב שרירא המתחלת בשאלה "כיצד נכתבה המשנה", ובשם הזה הוא מזכירה גם בספרו מלחמות ה' כתובות פ"ד, ע"ש, וכן הוא רומז לסדר תנאים ואמוראים הנ"ל המתחיל ב"סדר מקבלי התורה". אבל לא הרגיש בזרות ובפליאה לאמור, שרבינא חבירו של רב אשי היה בתר כוליהו רבון דגמרא, והוא הוא שנאמר עליו בדברי הגאונים שסתמה לגמרא. וכן לא הרגיש במה שמוכח בדברי הלכות גדולות שסתם רבינא חבירו של רב אשי אינו רבינא דבתהדי רב אחא¹³. ומה גם שלסברת הרמב"ן תגדל התימה, איך אפשר לומר שרבינא דבהדי רב אחא סתם את התלמוד, הלא הוא עצמו בודאי היה יודע לסיים את המאמרים, מה שאמר רב אחא ומה שאמר הוא!

אף הרב המאירי בפתיחה למס' אבות (ט"ז, א) יסד על המקורות הנ"ל את דבריו: "ורבינא ורב אשי חברו התלמוד בבלי וכו' ומצינו בקבלה שפטירת רב אשי היתה בשנת תשל"ח לשטרות וכו' ומפני שרבינא היה בחור (?) בזמן

12 באגרת רב שרירא לא נמצא מפורש שרבינא סתם את התלמוד, רק מוכח כן ממה שכתב אצל רבה יוסי: "וביומיה סוף הוראה ואסתיים תלמודא", שנראה הכונה לרבינא בר הונא שהזכיר למעלה. אמנם בסדר תו"א כתוב: "בשנת תתי"א נאסף רבינא סוף הוראה ונסתם התלמוד".

13 [אף בעל דורות הראשונים ח"ג, עמ' 79 בהערה נשתבש בדברי בעל הלכות גדולות. כוונתו בה"ג פשוטה, שאף על פי שבמחלוקת רב אשי ורבינא חבירו (עי' יבמות יא.) הלכה בכל מקום כרב אשי, כשתולק רב אשי על רבינא שהוא חברו של רב אחא הלכה כרבינא. ובעל דוה"ר מגלה בכל דבריו שם (עד סוף פ"ו), שלדעתו רבינא חברו של רב אשי הוא הוא רבינא חברו של רב אחא ו].

רב אשי והיה לו כתלמיד חבר וחי אחריו הרבה ונפטר בשנת תתי"א לשטרות וכו'. והוא סיימו והוא היה סוף האמוראים.

והנה הראשונים ז"ל העתיקו דברי קדמוניהם מבלי לבחנם אם יעמדו בפני הבקורת, לפי שלא היה זה מעין מלאכתם. אבל גם המחברים האחרונים, שכל עסקם החקירה והבקורת, הרבו לגבב דברים ככל העולה על רוחם, והגני מוכרח לבקר בזה את דברי המחבר האחרון שבהם, הוא בעל דורות הראשונים, שאף הוא בנה מגדלים על ראיות שאין בהן ממש. ונבוא בזה על סדר דבריו, שמצאו מקומם בחלק השלישי מספרו, שהוציאו לאור ראשונה. בתחילת דבריו (עד דף ח') הוא מחליט שלא היו יותר משני אמוראים בשם רבינא, ושניהם חיו בימי רב אשי, האחד הידוע כחבירו של רב אשי, והשני הוא רב אבינא בר רב הונא המובא בדברי רב שרירא הנ"ל. וליסוד ההחלטה הוא מניח (דף ז' א) את המאמר הכתוב בתלמוד (כתובות ק:): רבינא היה בידיה חמרא דרבינא זוטי בר אחתיה וכו' אתא לקמיה דרב אשי וכו', ע"ש. ועליו הוא בונה מגדל שרבינא חבירו של רב אשי היה אחי אמו של רב אבינא ב"ר הונא, ומרבה להביא מקומות בתלמוד שזכר בהם רבינא, ולפי דעתו הכוונה לרבינא זוטי, ושהיה לו אב בשם רב הונא. ונראה מה יהיו חלומותיו.

ראשית אומר, שכל היסוד הזה רעוע ונופל, שאם מצא מאמר זה בסדר הדורות. (ח"ב עמ' 339) בערך רבינא זוטי, אבל במקורו, היינו בספר יוחסין המובא בסה"ד שם, מובא הנוסח "אתא לקמיה דרב ששת". ובאמת מאן דמתני הכי לא משתבש, מאחר שכן הנוסח בהלכות גדולות הל' כתובות (א 147). ואחר שהראיתי למעלה (סי' ב') מכמה מקומות שבימי רב נחמן ורב חסדא ורב ששת היה אמורא בשם רבינא, אפשר מאוד שרבינא זוטי הוא אותו שהיה בדור שאחריו (למעלה סי' ג'). אבל המחבר הזה אינו חושש לכל המקומות שהבאתי למעלה¹⁴, ואינו מעיר אלא על אחדים מהם, דהיינו (בדף ב' ע"ב ודף ג' ע"א) על חולין מה. ובאין לו מנוס, שהרי שם מפורש: אמר ליה רב יוסף לרבינא, הוא בורא חדשות, שאין הכוונה לרב יוסף האמורא אלא לרבה יוסי, שהיה מראשוני הסבוראים, המובא

14 [ועי' גם בדבריו ח"ב מדף ר"ע ואילך. אמנם כל דרך הוכחתו של בעל דוה"ר על רבינא זוטי היא תמיהה. הוא אומר: "בכל הגמרא זולת מקום הזה לא נמצא עוד שום רבינא זוטא, ועל כן נראה דרך במקום הזה לכך נשאר זה מפני שהוזכר בעובדא של רבינא דדור, רבינא הראשון, ולא הי' אפשר לכתוב כי אם בסגנון זה, אבל כשנתגדל רבינא האחרון ונעשה גם הוא לגדול הדור וכו' או כבר נפטר דורו רבינא הראשון וכו' על כן הזכירו גם אותו בשם רבינא סתם" וכו'. ואני שואל, וכי אין אנו מוצאים אמוראים שלא הובאה מהם אלא מימרא אחת? נקח דוגמה מאמורא בשם רבינא, הוא רבינא בריה דרב ועלא, שלא נזכר אלא בביצה ג, ב! ומי אומר שרבינא זוטי היה אמורא בכלל, והרי לא מובא ממנו אלא מעשה בנכסיו? בדרך זו אפשר לימר שרבה זוטי בדורו של רב אשי נעשה אחר כך לרבה בר גחמני, ושרבה בר רב הונא זוטי, שהיה דיין בנהרדעא (כתובות סט. ביצה כט:). הוא רבה בר רב הונא הגדול, וכן רב המנונא זוטי שידוע על ידי וידויו ביום הכיפורים (ברכות יז.) ושירו "בהלולא דמר בריה דרבינא" (שם לא). הוא רב המנונא סבא שעמד לפני תלמידי רב (פסחים קה. ועוד) וכיוצא בזה, בשיטה כזו אפשר לעשות את כל האמוראים לבני משפחה אחת!]

בדברי רב שרירא שהעתיקתי למעלה, ועוד בשני מקומות [עמ' 70, 99] ¹⁵. וכן הוא לדעתו הכונה בביצה יז. ובנדה מא. ע"ש. ואמנם כדי לחזק את ההשערה הזאת הוא משתדל להראות שרבה יוסי או רב יוסף זה מובא עוד בכמה מקומות בתלמוד, וכדי שיתבררו ויתלבנו הדברים אעתיק את לשונו (דף ג' ב) : "ומצאנו את רב יוסף זה גם במקום אחר בגמרא. והוא במס' תענית יח: דאמרי' שם וכמה היא התחלה רבי אחא אמר שלש ר' יוסי אמר אחת וכו', וברור דרב אחא היינו רב אחא מבי חתים וכו' שחשבו רב שרירא יחד עם רב יוסי בין הסבוראים וכו', ובא זכרו עוד בכ"מ בגמרא וכו', ורב יוסי היינו גם הוא רב יוסי זה שאנחנו עוסקים בזה" וכו', ע"ש.

ראיה זאת אין לה שורש ולא ענף, כי מי אינו רואה ששמועה זו היא ארצישראלית, ור' אחא ור' יוסי הם האמוראים הידועים לחולקים בכ"מ בירושלמי, כמו בתרומות פ"ב ה"ג וש"נ, עירובין ראש פ"א וש"נ. ותענית פ"ב סוף ה"א ועוד. וראה זה שאותה שמועה עצמה נמצאת גם בירושלמי שם במקומו (תענית פ"ב ה"ד). אלא ששם מוחלפת השיטה כזו: כמה הוא התחלה ר' בא אומר אחת, ר' יוסי אומר שתיים, ע"ש. וידוע שחילופים כאלה בין הירושלמי להבבלי מצויים למכביר. אולם זה ברור, שכאן שמועת הבבלי עיקרית, לפי שאינו מצוי שר' יוסי יחלוק עם ר' בא, ואדרבה נראה שהיה תלמידו האומר בשמו (פאה פ"ד ה"ה) ושואל לפניו (ביצה פ"ב ה"ח). ור' יוסי זה מובא עוד בבלי ב"ב יט: וכה: ע"ש. ועתה נבחון את הראיה השניה שכתב שם בזה"ל: "ועי' במס' ב"ק (כא). דאמרי' שם אמר רב סחורא אמר רב הונא אמר רב הדר בחצר חברו שלא מדעתו אין צריך להעלות לו שכר משום שנאמר ושאינה יוכת שער. אמר מר בר רב אשי לדידי חזי ליה ומנגח כי תורא. רב יוסף אמר ביתא מיתבא יתיב. מאי ביניהו וכו'. ואין ספק דרב יוסף היינו רב יוסף האחרון, ועל גן נסדרו דבריו אחרי מר בר רב אשי". וגם זה הבל, לפי שדברי מר בר רב אשי בעיקרם אין להם ענין ושייכות לדברי רב הונא ורב יוסף, כי בשרשם נאמרו בתור ביאור על המקרא ושאינה יוכת שער, כמבואר בסוטה מת. ע"ש. ורק מעריכי התלמוד ומסדריו קבעו גם כאן — בדרך מאמר מוסגר — את באורו של מר בר רב אשי, לפי שעל ידו מובנה היטב ראיתו של רב הונא אמר רב מן המקרא הנה, שמזיקים מכתתים את הבית שאינו מיושב, שהרי מר בר רב אשי העיד שראה את המזיק בצורת שור נגח. וזה פשוט. ונבחון גם את הראיה השלישית שכתב שם בזה"ל: "ומצאנו עוד בגמרא את רב יוסף זה יחד עם רב רחומי בן דורה, כמו שחשבם רב שרירא יחד וכתב "כגון רב רחומי ורב יוסף" וכו' עי' במס' עירובין (יא). דאמרי' שם אמר רב כהנא כי תגיא התוא בפתחי שמאי, פליגי בה רב רחומי ורב יוסף חד אמר דלית להו שקופי וחד אמר דלית להו תקרה. והנה רב רחומי היותר קדום היה תלמידו של רבא וכו'".

15 [מן הגירסות בכתבי היד של אגרת ר"ש יוצא ששמו היה: רבה יוסי (יוסף). בתולין

מת. הגי' בתשוה"ג גאוניקא עמ' 53: "אמר ליה אבא יוסי לראבינא". אבל "אבא" אינו אחד עם "רבה", לפי שאבא הוא שם תואר. ואף בעל דוה"ר (דף ה' א, ומובא להלן) מגיה במנחות לג: רב יוסף במקום אבא יוסי, ולא כדברי לוינ במאמרו המובא למעלה (הערה 11). עמ' 78, ע"ש. ועי' עוד מה שאכתוב על כך להלן עמוד הבא.

ובכל זה נסדר רב רחומי קודם רב יוסף וכו', והדבר ברור שאין זה רב יוסף רבו של אביו, כי אם שניהם רב רחומי ורב יוסף שניהם מרבנן סבוראי וכו'. ונבין גם בלבול הגירסא בזה במנחות (לג:) ושם קאי על דברי רבא [?], ואמרין שם ואמר רבא פתחי שמאי פטורין מן המזוזה, מאי פתחי שמאי פליגי בה רב רחומי ואבא יוסי חד אמר וכו' חד אמר וכו'. וברור דהי' כתוב בגמ' פליגי בה רב רחומי ורב יוסי (הוא רב יוסף) והמעתיקים לא ידעו מי הוא, באו ושבו וכתבו לנו אבא יוסי וכו'. וגם ראייה זו אינה ראשית צריכים להתחשב עם חילופי הגוסחות שבמקומות הנ"ל, כמו בעירובין יא. מביא הדק"ס מכ"י "רב נחומי מ"י 16 ורב יוסף", ומדפוס שונצינו "רבה ורב יוסף" (וכן במנחות שם הגי' לפנינו רבה רחומי ואבא יוסי, ועי' בדק"ס שם), וכן בעירובין עא: "פליגו בה רב נחומי ורבה", וגם שם מביא הדק"ס מכ"י: "רב רחומי ורבה", ובשם ספר העתים (צד 99) ורבה יוסי, ע"ש. ושנית איך יעלה על הדעת שהכונה לאותם רבנן מן הסבוראים שנקראו בשמות הללו ושכבר בימיהם היה נשכח ולא נודע לסיים מאן אמר הא ומאן אמר הא?! ולא עוד אלא שבעירובין עב. שקיל וטרי התלמוד בפלוגתתם ומותיב למ"ד כיון וכו' מברייטא ומפרק בשם (או על פי דברי) רב גידל, ע"ש במפרשים, ובס' העתים שם. ואיך יתכן זה בפלוגתא דסבוראי? אבל האמת מורה דרכו שרב נחומי ואבא יוסי [ורב יוסף?] הללו הם אמוראים שלא נודעו זמנם ומקומם ונמצאים כאלה בתלמוד. ולא רחוק הוא לאמור שרב כהנא ורבא הביאו את פלוגתתם לבית המדרש. [יש להוסיף שנמצאת מחלוקת בין רב יוסף ורב רחומי, אבל רב יוסף נזכר ראשון, עירובין יד: אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל וכו' רב רחומי מתני הכי אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב וכו', ומוצאים שרב יוסף נזכר לאחר רבא, עי' בבא בתרא קמג. ב ובתגיגה ה. ב ובד"ס שם. ובברכות גב. ב: אמר רבא וכו' מתיב רב יוסף וכו', ולעצם הענין יש להעיר שבעל דוח"ר מוכיח יתר על מה שמותר להוכיח. רב שרירא מונה את רבה יוסי בין הסבוראים שפירשו "פירושם הקרובים להוראה" (ועי' בסוף מאמרי להלן), אבל דברי רב יוסף במקומות הנ"ל אינם פירושים כאלה אלא דומים בכל לדברי האמוראים וללשונם, כגון בחולין מת. א: א"ל רב יוסף לרבינא ואי לא סביך מאי טריפה, אלמא אמרינן נקובה היא, אי הכי כי סביך נמי וכו' וזהו למעוטי מאי לאו למעוטי כה"ג. וכן בנדה מא. א: אמר רבינא כגון שיצא ולד דרך גופו וכו', מתקיף לה רב יוסף חדא דהיינו רישא, ועוד וכו' אלא אמר רב יוסף וכו'. ובנוגע לביצה יז, א. שרב יוסף אמר: הלכה כרבי וכדתריץ רבינא, עי' בשיטה מקובצת שם שאומר: דתרי רבינא הו. אי נמי דלאו רב יוסף הוא דאמר הכי כדמתרץ רבינא אלא תלמודא הוא דאמר הכי כדמתרץ רבינא לעיל, עכ"ל. ויש להביא סיוע לכך, שמוצאים לשון זה גם במועד קטן יב, א: אמר רב יוסף הלכתא כרבי. וכתיקונו של רבינא נמצא בתוספתא ברכות פ"ג, יג (ועי' בחילופי מנהגים סי' ל"ב), והדבר צריך עוד ברור.

ונשוב לרבינא ב"ר הונא, שזה המחבר לצורך פלפולו מוצא לנכון להקדים

16 [אבל אפשר שהוא אחד עם רחומי, עי' להלן פ"ב ערך רב רחומי, ועי' עוד דקדוקי

סופרים לחולין נח: אות ה].

את זמן מותו לשנת תשפ"ו לשטרות, שנה אחת אחר רבה תוספאה, לפי שהיה קשה בעיניו לומר שהיה חי למעלה ממאה שנה, ע"ש בדבריו [עמ' 10], ולכן הוא משבש את נוסחת כל הספרים שמת בשנת תתי"א. והנה כבר ראינו למעלה שאי אפשר כלל להטיל ספק באמיתת הנוסחא תתי"א, ומספר הקבלה לראב"ד אין ראיה, כי רק בו נפל השבש. ואחר שביררנו את טיבו של המאמר "רב אשי ורבינא סוף הוראה", שאין לו ענין עם רבינא ב"ר הונא, נשוב לברר את השאלה: מי היו האמוראים האחרונים שאחריהם התחילו הסבוראים, ולכן נבחון את יתר דברי רב שרירא הנ"ל, עד כמה הם מתאימים לדברי התלמוד.

ב

אלה שמות האמוראים שמלכו בשתי הישיבות מימות רב אשי ואילך עד סיום התלמוד בתחילת הסבוראים.

רב יימר מלך [במתא מחסיא] במקום רב אשי משנת תשל"ח (לשטרות = ד"א קפ"ז לבריאת העולם) עד שנת תשמ"ג. כן הוא באגרת רש"ג המועתק למעלה, עמ' סא. ויש כאן שינוי בסדר תנאים ואמוראים, שבו כתוב: "ובשנת תשמ"ב נאסף רב יימר, ונראה עמוד אש¹⁷ ברקיע ועמד ל' יום". אבל הנוסח רב יימר שוה בכל המהדורות של אגרת רש"ג (חוץ מבידחסין שחסרה בו שורה, כמ"ש למעלה) ושל סדר תו"א. וכן העתיק ר"ש מקינון בס' הכריתות (ימות עולם ש"ב סי' א), והוא מתאשר גם מכמה מקומות בתלמוד המובאים להלן. ואולם הנוסח "מר יימר" הנמצא בלשון המאירי עמ' טז. הוא טעות בלי ספק. אלא שספק אצלי אם הוא טעות סופר מן "רב יימר", לפי שבעל שערי ציון, עמ' 30, המעתיק את לשונו כותב לתומו "רב יימר", ע"ש, או שהוא שבוש מקורי הנובע מסדר הקבלה לראב"ד, שבו הנוסח "מרימר"¹⁸, שהוא ג"כ שבוש, כי אי אפשר להתאימו לדברי רב שרירא, שכותב למעלה מזה [עמ' 91], שמרימר ומר זוטרא השתמשו במשרת ראש גולה לאחר רב הונא בר נתן, ע"ש. ובאמת אין מוצאים אותם בין היושבים לפני רב אשי, כמו שמוצאים את שאר החכמים מזמן ההוא. ואדרבה מצינו: אמרי ליה רבנן לרב אשי וליעבד מר כמרימר ומר זוטרא (ברכות, ל.), מה שאין כן רב יימר, אף שבודאי היה מזקני הדור, שהרי למד עוד לפני רבותיו של רב אשי: רב כהנא (ב"ב קע"ז נט.), ואמימר (שבועות ל.), [ונזכר לפני רב אשי (יומא פד.) ולפני רב אחא בר יעקב (חולין נו.) ורב אשי חיזק את ראיתו שהביא לפני אמימר (ב"ק עט.), ואמימר פסק כמותו (נדה סז.)] אבל היה צעיר ממרימר שקרא עליו: יימר שרא בוכרא (שבת קמה:), והיה מן היושבים לפני רב אשי תמיד (כתובות סט. ושם צה סוף ע"א, קידושין ו. גיטין עז. ועוד), ולפי שהאריך ימיו אחריו מילא את מקומו. ואמנם כן, מצאנוהו חולק עם מר בר רב אשי בנוסח שמועת רב אשי, ושלחו לרב מרדכי והוא אישר וקיים את נוסחתו של מר בר רב אשי (גיטין נט. ע"ש). ומעניינו

17 נראה שהיה אז כוכבא דשביט, ובמחזור ויטרי, עמ' 483, ליתא מלת ל'.

18 "מרימר" אינו לישנא קלילא מן "מר יימר", אלא חיבור מן "מרימר", כמו

"אמימר" מן "אמימר", כמ"ש רב שרירא בתשובתו שבערוך ערך אביי, ע"ש [ועי' בתשובה]

מתוך הגניזה (ירושלים תרפ"ט), עמ' 143-144.]

של רב יימר אחר פטירת רב אשי אפשר להזכיר גם את המעשה שהובא בחולין נא. ההיא ואימרתא דהוה בי רב חביבא דהוה שדרן כרעא בתרייתא, אמר רב יימר ההיא שגרונא נקטה מתקיף לה רבינא וכו', ע"ש. את רב חביבא אין מוצאים בשום מקום עם רב אשי אלא עם מר בר רב אשי (כתובות כ. ב"ב קמג:), וזה רבינא הוא מחותנו של רב חביבא (כתובות ח. נדה סו.) מן האחרונים שמניתי למעלה פ"א. — הארכת קצת בזה, לפי שראיתי לבעל דורות הראשונים שהחזיק בנוסח המשובש שבסדר הקבלה, והוא נצרך לו מאוד, כדי להאריך את ימיו של מרימר עד רבינא בריה דרב הונא (ח"ג, עמ' 14, ע"ש), אבל לא היה לו להשביח את מקחו ולכתוב (שם, עמ' 64): «כותבי הדורות לבד רב שרירא גאון כתבו כי אחרי רב אשי ישב בסורא מרימר, וכן כתב הר"ש מקינון וכ"ה גם לשונו של הראב"ד» וכו'. וכבר ראינו שנהפוך הוא, כי כולם עם הר"ש מקינון כתבו רב יימר מלבד הראב"ד והמעתיקים את דבריו, כמו היוחסין והסדר הדורות. וראה זה שהימאן בתולדות תו"א שלו (עמ' 757 ועמ' 909) קבע סתם את הדברים הללו לאמת ברורה, וכן עשה במקומות אחרים [הנוסח שבכל כתבי היד של אגרת ר"ש: ומלך בתריה «במתא מחסיא» רב יימר, מוכיח כמאת עדים שאי אפשר לגרוס «מרימר» שלא ישב במתא מחסיא אלא בסורא. אבל שבוש גורר שבוש, ובדוה"ר ח"ב דף רצט ואילך בונה המחבר על שבושו פלפול שלם, ע"ש].

רב גביהא מבי כתיל ^{אוצר החכמה} מלך בפומבדיתא במקום רב אחא בריה דרבא משנת תש"ל (= ד"א קע"ט לב"ע) עד שנת תשמ"ד. הוא היה מזקני הדור עוד בימי אמימר (ביצה כג.), אבל היה מן היושבים לפני רב אשי תמיד (יבמות ס. חולין כו: ועוד). ולא מצאנו בשום מקום מעניניו ופעולותיו אחר פטירת רב אשי.

רב אידי בר אבין מלך במקום רב יימר עשרים שנה משנת תשמ"ג (= ד"א קצ"ב לב"ע) עד שנת תשס"ג. ובסדר תו"א הלשון: בשנת תשס"ב נאסף רב אידי בר אבין, ובסדר הקבלה לראב"ד כתוב שרב אידי בר אבין זה היה מחבירי של רב אשי, ואיני יודע מנא ליה, שכן בכל התלמוד לא נמצא מקום שיהא אפשר ליחסו בודאי לרב אידי ב"א זה, לא בחיי רב אשי ולא אחר פטירתו, כי אנו יודעים את רב אידי ב"א בנו של ר' אבין נגרא שהיה בימי רב הונא (שבת כג:), והוא ראב"א שיתב קמיה דרב חסדא (פסחים קא:), ואמנם מצינו את רב אידי בר אבין דמתיב על רבא מן המשנה ואוקימתת רב פפא עליה (כתובות נג.), והקשה לרב פפא (חולין קלא:), ונמצא שבודאי היו שני רב אידי ב"א, הראשון היה מקומו בהינצבו (יבמות פה.) והשני אפשר שהיה מקומו בנרש (נדה סז: ע"ש ובשאלות סי' צו ובהלכות גדולות b 168), אבל אין מוצאים את השם הזה יחד עם רב אשי, ולא עם האמוראים שלאחריו. ומה שמצא בעל דוה"ר (ח"ג, עמ' 90) בחולין קמא: «אמר ליה רב אידי לרב אשי, וברור אצלו שהוא רב אידי בר אבין האחרון, אינו כלום, כי שם היא טעות הדפוס מבאסיליאה ואילך, ובכתבי יד ובדפוסים הקדמונים כתוב לנכון «רב איתי», כמבואר בדק"ס שם, והוא האמורא הגדול בדורו של רב אשי המובא בס' יוחסין בשם רב איתי, שראה אותו בתלמוד שלפניו במקומות הרבה, והיה נכתב פעמים רב איתי ופעמים רב אתי (עי' שמואל ב כ"ג,

כט, ועוד), אלא שהרב בעל סדר הדורות לא מצאו. לפי שבכל המקומות נשתבש ע"י המדפיסים, פעם כתבו במקומו רב ואחי¹⁹, ופעם רב אסי²⁰. וכן שבשו את המקומות שנכתב שם בנו רב סמא בריה דרב איתי או אתי²¹.

רב הונא ראש גולה נאסף בשנת תשנ"ג (= ד"א ר"ב לב"ע), כן הוא בסדר תו"א שבמחזור ויטרי (עמ' 483) ושבמהדורת ברסלא (עמ' 28) ושכ"י מינכן (מהדורת שטראק ב 571). אבל לא מצאנו בתלמוד שום זכר לרב הונא מזמן ההוא לא בתור ראש גולה ולא בתור אמורא. ומ"ש בעל דוה"ר (ח"ב, עמ' 586): "ועלינו להקים על נחלתו אמורא מסויים מאוד וכו' והוא רב הונא או רב הונא מסורא" וכו', היא נחלת שוא, כי מה שהביא משבת מב. א"ל רב הונא לרב אשי הוא שבוש, והאמת היא כמו שהובא בדק"ס שם אות כ בשם כ"י: א"ל רבינא לרב אשי, וכן נשתבש בשבת ס: בעא מיניה רב הונא מרב אשי וצ"ל כמו שהוא בדק"ס שם אות ח בשם כ"י: מרב אמי, ונמצא כזה גם בב"ב יא: ע"ש, והוא רב הונא הארצישראלי האומר בשם ר' אלעזר (ב"מ נב: מכות י:) ובשם ר' חייא בר אבא (מו"ק כ.). ואף בע"ז ס: איתיביה רב הונא לרב אשי הוא שבוש והאמת היא כמ"ש בהלכות גדולות הל' יין נסך (243 a) [וברא"ש שם פ"ד סי' ה] איתיביה רבינא לרב אשי וכו' בשבת פה: ועוד בכ"מ. [ובס' האשכול ח"ב, עמ' 71 ובתורת הבית הארוך בית ה' ש"ב הגירסה בע"ז שם: רב חייא לרב אשי].

רפרם מן פומבדיתא מלך בפומבדיתא במקום רב גביהא מבי כתיל משנת תשמ"ד (= ד"א קצ"ג לב"ע) עד שנת תשנ"ד. כ"ה באגרת רש"ג [עמ' 96]. והוא מסמנו "מן פומבדיתא", כדי להבדילו מן רפרם המובא למעלה שם [עמ' 90] שמלך בתר רב דימי מנהרדעא משנת תרצ"ט עד תש"ו. ואמנם נמצא בתלמוד אמורא מפורסם בשם רפרם סתם שהיה בפומבדיתא (בכורות לו:) והיה בא לפני רב אשי (כתובות צה: גיטין מב.) ולפני רבינא (גיטין יא.). ונזכר ענינו עם רבינא לפני ריש גלותא (יומא עח.). אבל קשה לציין לאיזה רפרם הכונה. ואינני יודע

19 בעירובין י. צ"ל : סבר רב "אתי" קמיה דרב אשי, עי' דק"ס שם אות ט, ובב"מ

צ: צ"ל : רב "אתי" אסר ורב אשי שרי, עי' דק"ס שם אות פ.

20 עי' דק"ס לסוכה ת. אות ק, שמעיד שבכ"י הגירסה שם "אתי", ושכן הוא בכ"י בכתובות ת. ובבבבחים ו. ובבכורות לו. ובשבת קמה: "ובהרבה מקומות". וכן הגי' בכ"י מינכן בכתובות עז. רב אתי מתני איפכא. וכן צ"ל בעירובין י. א"ל רב "אתי" לרב אשי, עי' דק"ס שם אות ת, וכן בע"ז לג: צ"ל : רב "אתי" אסר ורב אשי שרי, עי' דק"ס שם אות ת. וכל זה נעלם מבעל דורות הראשונים ח"ב, מדף ר"צ ואילך. ואודות רב איתי או אתי הקדמון הנזכר בירושלמי בדפוסים הראשונים, עי' אהבת ציון וירושלים מעשרות צד 121-122.

21 בכתובות לג: צ"ל : א"ל רב סמא בריה דרב "אתי" לרב אשי, וכ"ה בכ"י מינכן ובדפוס פיזורו שם (כמ"ש בדק"ס ב"ק יח. אות ו). וכצ"ל בב"ק יח. (עי' דק"ס שם) : א"ל רב סמא בריה דרב "אתי" לרבינא. וכצ"ל בע"ז ו: (דק"ס אות ל), בזבחים יט: (דק"ס אות מ), כה. (דק"ס אות ק), וכן במנחות כה. ועי' בדק"ס שם אות ג, שגם שם נשתבש. [אף לרב אשי היה בן ששמו רב סמא (כתובות סט.) לפיכך בא הספק בכתובות לג: א"ל רב סמא בריה דרב איתי לרב אשי ואמרי לה רב סמא בריה דרב אשי לרב אשי].

מאיזה מקור שאב המאירי (דף טז.) שכתב "רפרם בר פפא", שהוא שבוש ודאי, כי זה היה תלמיד רב חסדא (ברכות ח. שבת פב. נדה סא: ועוד בכ"מ). אמנם מה שנמצא ברכות נ. שרבא ואמר לרפרם בר פפא "פתיא אוכמא" אפשר שהוא דרך חיבה, או ששם עיקר הנוסח "רב פפא", כמובא בדק"ס שם אות נ בשם כ"פ, ע"ש. ואין לבנות בנין על לשון זה כמו שעשה הימאן בתולדות תו"א שלו (עמ' 1105) [ע"ש]. וכן כל דבריו של בעל דוה"ר (ח"ג עמ' מ"ג-מ"ה) אינם אלא פלפול, כי הוא עירב רפרם סתם ברפרם בר פפא, ואין כדאי להאריך בזה.

רב רחומי — ואית דחלפי — רב רחומאי מלך בפומבדיתא במקום רפרם משנת תשנ"ד (= ד"א ר"ג לב"ע) עד שנת תש"ס. כ"ה באגרת רש"ג [עמ' 96, וע"ש בנוסח "צרפתי". אבל בנוסח "ספרדי" מובאה גירסת כ"א: רב ריחומאי ואית דמחלפין רב ריחומאי]. אבל בסדר הקבלה כתוב, שמלך י"ג שנה עד שנת (תשס"ז) ד"א ר"י, ע"ש. ונראה הפעם נוסחתו, לפי שרוב שרירא מסיים: "בעדן שמדא דגור יודגדד", וזה מתאים למ"ש שם אצל רב נחמן בר רב הונא המובא להלן בסמוך. והנה מוצאים בתלמוד אמורא בשם רב רחומי יחד עם רבינא (עי' למעלה, עמ' נט סי' ה), ואף ידוע אחד בשם זה שנפטר בחיי רבא (כתובות סב:).

רב נחמן בר רב הונא מלך במקום רב אידי בר אבין משנת תשס"ג (= ד"א ר"ב לב"ע) עד שנת תשס"ו. ונפל שמדא וגור יודגדד לבטולי שבתא. כ"ה באגרת רש"ג ובשאר המקורות. ולא מצאנו בתלמוד זכר לאמורא בשם רב נחמן בר רב הונא, ואפילו לא לרב נחמן סתם שיהא לו איזה קשר לדורו של רב אשי ושל אחרייו. ואם נמצא פה ושם בדפוסי התלמוד שלפנינו את השם רב נחמן סתם בדורות האחרונים, הוא שבוש, כי מה שנאמר בקידושין ו: א"ל רב נחמן לרב אשי ואמרי לה רב חנין מחזנא לרב אשי הוא ט"ס וצ"ל: א"ל רב חנין לרב אשי, כמו שהוא לנכון בגיטין פה: ע"ש. ושבוש כזה נפל גם בחולין פ. שבפעם הראשונה כתוב כהוגן: א"ל רב חנין לר"א, ובפעם השניה נשתבש לרב נחמן, כמבואר בדק"ס שם אות ב' בשם כל כתבי היד והדפוסים הישנים, וכן הגיע הב"ח שם. כן מה שנמצא בכתובות ז. והאמר רב נחמן אמר לי הונא בר נתן, המלות "בר נתן" הן שבוש ואשגרת הלשון מגיטין יט: וב"ב נה. א"ר אשי אמר לי הונא בר נתן, שכן בפיו יתכן לשון כזה, אבל כאן, אפילו היתה הכונה לרב נחמן בר רב הונא דנן, לא יתכן לשון כזה בפיו על רב הונא בר נתן. ובאמת אין המלות "בר נתן" בכ"י מינכן (מהדורת שטראק) ולא בשאלתות פ' חיי סי' טז [וע"ש בהעמק שאלה] ולא בהלכות גדולות ראש הל' כתובות (132 b) ולא ברי"ף ובשאר הראשונים, והאומר הוא רב נחמן הידוע וכונתו לחבירו רב הונא תלמיד רב, ורב נחמן רגיל לדבר בלשון זה בכ"מ בתלמוד (כתובות סח: ב"מ עא. וב"ב קלח: ועוד). — כן מה שנמצא בנדה נג: רבינא אמר איפוך רב נחמן אמר לעולם לא תיפוך הוא רב נחמן סתם, והלא מצאנו את רבינא בימי רב חסדא ורב ששת, כמו שהראתי למעלה, עמ' נח סי' ב. אבל בעל דוה"ר (ח"ג, עמ' מו) אסף את כל השבושים הנ"ל לראיות שרב נחמן בר רב הונא נזכר בתלמוד²², ואחריו קבעם הימאן בתו"א שלו (עמ' 540) לאמת ברורה.

22 כדי שלא לקפח שכר שיחה של הדוה"ר, אענה בזה גם על שאר דבריו שם, שמצא

גם לשמד והגזירה לבטל את השבת לא נמצא זכר בתלמוד. ואמנם מה שכתוב בשבלי הלקט סי' מה בשם "תשובות הגאונים" שבימות רב נחמן גזר יוזגדר מלך פרס שלא יקראו קריאת שמע, ע"ש, ברור הוא שבעל שבה"ל, או מקורו ששאב ממנו, זיווג יחד את תשובת רב שר שלום המועתקה בסדר רב עמרם (דף י"א, ע"א) עם הגזירה הנזכרת כאן באגרת רש"ג או בסדר תו"א, ועשה מהן חטיבה אחת, ובעיקר הענין כבר הארכתי בהערותי לספר האשכול ח"א עמ' 39, ע"ש.

מר בר רב אשי, לשון רב שרירא: "ומלך במחסיא רב טביומי שהוא מר בר רב אשי ושכיב בשנת תשע"ט במוצאי יום הכפורים". ולא אדע עד כמה נוכל לדייק מזה ששינה את הסגנון, ולא אמר: ובתריה מלך רב טביומי וכו'. ובאמת נפלא הדבר, מדוע חלפו כ"ח שנים מפטירת אביו רב אשי עד שנתמנה מר בר רב אשי לראש ישיבה, בעוד שכבר היה גברא רבה בחיי אביו (חולין צח, ועוד) ובחיי מרימר (ברכות מה:), וגם פעולותיו בתלמוד הן רבות מאלה של שאר אחרוני האמוראים הנ"ל, שמלכו על פניו. וגם בתלמודנו לא נזכר אלא דבר ההתחרות שהיתה לו עם בן גילו רב אחא מדיפתי על משרת ריש מתיבתא, כמבואר בב"ב יב: ע"ש. ואף זמנה של העובדא הזאת קשה לקבוע, ומדוע רצו החכמים למנות את רב אחא, בעוד שהיו שניהם שוים בחכמה (ברכות מה:), ומר בר

מקום לפלפל בדברי רש"י כתובות כב, ולהמליך בעדו "שלא היה לפניו אגרת רש"ג שאינו מביאה בשום מקום", בעוד שידוע לכל בר בי רב רב שרש"י מביא את אגרת רב שרירא בשני מקומות, דהיינו בכתובות ז: ד"ה בגדתאה: "עיר שבבבל ושמה בגדת ובפסק סדרו של רב שרירא גאון היא נזכרת" (וממנו לקוח מ"ש ברשב"ם ב"ב קמב: ד"ה בגדתאה, וכן בסוף ספר הפרדס, דף ג"ט סע"ג, ע"ש), והכונה למ"ש באגרת רש"ג אצל רב נטריו כהנא ואצל רב ישעיה הלוי, ע"ש. וכן מזכירה רש"י עוד בגיטין ס: ד"ה והא: "ורב שרירא גאון פי' בכתב תשיבתו", ע"ש, והכונה למ"ש באגרת רש"ג אצל אביו, וכבר הראה על כך הרב שי"ר בתולדות ר' נתן הערה 32. — ובשביל הדיון שבלשון "רבנא אשי" שנקבע בגמרא ע"י רבנן דסיומא, לא יעלה על הדעת למחוק את המלות "בר יצחק", הנמצאות גם בהעתקת הגאונים (תשובה"ג הרכבי עמ' 82), [אף על פי שאינן ברי"ף שם (וממנו בס' השטרות לר"י ברצלוני עמ' 5), לפי שפעמים קיצר את השמות: וע"י בדוה"ר ח"ב, עמ' 618], ומ"ש בדוה"ר שם בשם הלכות גדולות לגרוס בחולין יח. רב נחמן תחת רבינא, אמת שהשבוש הזה נמצא גם באשכול הנדפס בהלברשטדט, ח"ג עמ' 76, אבל בכ"י לא נמצא זכר לכך, והגיוסח האמיתי הוא כלפנינו, וכ"ה ג"י הגאון בשאלות פ' אחרי סי' צב, ובפ' בהעלותך סי' קכה ובכל הראשונים. — גם ראית הדוה"ר שם מחולין פד. א"ר נחמן כגון אנו לוי' וכו' הם פסומי מילי בעלמא, כי רב נחמן דיבר על מצב אנשי דורו בכלל, כמ"ש רש"י שם, ולא על מצבו הפרטי. [בהוספות עמ' 313 מוסיף הלוי ראיה מעבודה זרה טז: רב אשי אמר וכו' מתקיף לה רב נחמן. אבל ראשית הג"י בכ"י ובראשונים "רב נחמן בר יצחק", ושנית אין קושית רב נחמן על רב אשי, אלא על הקושיא הסתמית "מיתבי" וכו', וקושייתו היתה כתובה קודם לכן אחרי "תיובתא דר"ח", ונמחקה, ע"ש בתוס' ד"ה מתקיף ובתוס' ר' אלחנן שם. ובסנהדרין י: ברור שצ"ל "רב נחמן בר יצחק", כמ"ש בדק"ס שם].

רב אשי היתה לו חוקת אביו. אבל מי חכם יודע פשר דברים כאלה, בעוד שפרטי הקורות ומהלך הדברים מעת ההיא חתולים בערפל. אמנם בסדר הקבלה כתוב: "ואחרי אלו ישב מר בר רב אשי על כסא אביו י"ג שנים, וי"ט שנים היו ימיו, לפיכך קראוהו רב טביומי. ומת בשנת ד' אלפים רכ"ח והיא שנת תשע"ט לשטרות". ולא הגיע אלינו המקור ששאב ממנו דברים אלו, ואפשר שכתבם על פי השערה, אבל הם תמוהים מאוד, וכבר נכשל בהם בעל שלשלת הקבלה, שכתב: שמר בר רב אשי מלך בן ה' שנים ומת בן י"ט שנים ולרבות שניו קראוהו רב טביומי, ע"ש. ובעל היוחסין תיקן את לשון סדר הקבלה כזה: "וימים טובים היו כל ימיו לישראל, לפיכך קראוהו רב טביומי". ועי' מה שפלפל בזה בעל סדר הדורות ערך טביומי. ובאמת בתחלת מלוכת מר בר רב אשי בשנת תשס"ו היה השמד, אלא שבטל אחר כך.

רבה תוספאה מלך במקום מר בר רב אשי משנת תשע"ט (= ד"א רכ"ח לב"ע) עד שנת תשפ"ה. טעם כינויו "תוספאה" לא ברור אם הוא על שם עירו, כמו ר' חייא קטוספאה (ביצה לח:), רבה בר חייא קטוספאה (יבמות קד. ב"ב צג:), רב חביבא מתזונאה (ב"ק עב.) ועוד כאלה. אמנם נמצא גם: "תנא תוספאה" (ע"ז ט.), אבל גם שם עוד לא נתברר פירושו, אם הכונה על דרך שנאמר: כל תנא בתרא לטפויי מלתא קא אתי (ב"ב צג:). אבל רחוקה בעיני השערת כמה מחברים²³, שנקרא כן, לפי שהוסיף תוספות בתלמוד, מלבד שלא מצינו אצלו שום הוכחה וראיה לכך, הרי כל התלמוד התפתח רק ע"י התוספות שנוספו בו דור אחר דור. וז"ל היוחסין: רבה תוספאה וכו' הוא סוף האמוראים, ואמרנו שקורין אותו יש אומרים ג"כ. ולא מצאתי את המקור לדבריו. אבל הכונה נראה למה שנמצא בתלמוד "איכא דאמרי", ואין לזה שום סמך, וענינו של רבה תוספאה נקבעו בתלמוד בסגנון שזה לזה של שאר האמוראים. אין מוצאים אותו יחד אלא עם רבינא (מן האחרונים שהזכרתי למעלה פ"א).

רב סמא בריה דרבא מלך בפומבדיתא במקום רב רחומי משנת תש"ס, או תשס"ז (= ד"א רט"ז לב"ע) עד שנת תשפ"ז. ענינו בתלמוד מעטים מאוד, ואינם מתאימים לזמן הנ"ל, כי בב"מ מב: נקבעו דבריו לפני רב אשי, ועי' גם זבחים טז. ונחלין מז: ואולי שנים היו.

ואמנם כן, הדברים בכללם מתאימים למאמר "רב אשי ורבינא סוף הוראה", שבמותם התחיל לשקוע אורם של האמוראים, והתמעטו פעולותיהם ובשדה התלמוד, כי פגעי הזמן ההוא היו בעוכם, ומחמת השמדות והרדיפות מצד מלכי פרס, שהפכו לבם לשנוא את ישראל ואת תורתם, נתדלדלו בתי המדרש והתמוטטו עמודי ההוראה. מעט פרטים מקורות הימים הללו מספר רב שרירא באגרתו בזה הלשון [עמ' 96 ואילך]: ובאותו הפרק דיליה (של רב סמא בריה דרבא) ודמר בר רב אשי שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספרי זכרוניהם, דבעו רחמי ובלעיה תנינא ליוזגרא מלכא בבי משכבו ובטל שמדא, וביומיה דהדין רב סמא (בשבח)

²³ בעל בקרת התלמוד, עמ' 413, ובעל דה"ר, ח"ג עמ' י, ונכרך אחריו בעל תולדות

בטבת בשנת תשפ"א אתאסרו רבנא אמימר בר מר ינוקא והונא בר מר זוטרא ריש גלותא ומשרשיא בר פקוד. ובשמונה עשר יום [בטבת] אתקטילו הונא בר מר זוטרא נשיא ומשרשיא, ובאדר דשתא דא אתקטיל(ו) רבנא אמימר בר מר ינוקא. ובשנת תשפ"ה אתסרו כל בי כנישתא דבבל, ואתנקיטו <ינוקי> בני יהודאי לאמגושי". והנה בשבלי הלקט סי' מה כתוב בשם תשובות הגאונים: "ובקשו רחמים מן השמים ובא תנין בחצי היום ובלע יוגרד המלך ובית משכבו ובטלה הגזירה". וכבר אמרתי למעלה שמקורו הוא לשון רב שרירא, אבל היוחסין לקחו משבלי הלקט, ע"ש. — לשני השמות אמימר בר מר ינוקא והונא בר מר זוטרא יש זכר בתלמוד, הראשון נזכר בחולין יח: והשני נזכר [כנראה] ב"ב פו. [הונא בריה דמר זוטרא] אמר לרבינא. אבל את משרשיא בר פקוד לא מצאנו, אלא את רב משרשיא סתם שהיה בן בנו של רב אחא בר רב (סנהדרין עו. חולין מט. ע"ש בדק"ס) או בנו של רב אחא <בר נפתא> שאמר לרבינא (חולין סז: ע"ש בדק"ס). מסדר תו"א נראה שאז היה מלך פרס בשם (פורת, שהוא ט"ס במקום) פירון. ונראה שזה שנמצא בתלמוד (חולין סב:): "וסימניך פירון רשיעא" נוסף ממסיימי התלמוד אחר הקורות של הזמן ההוא. ואין ספק שהמאורעות הללו היו הסיבה לחתום את התלמוד, כי ראו בעת ההיא את "דלדול האומה וחסרונה" (לשון רב נסים בהקדמת המפתח, דף ג/ב) ויראו שלא תשתכח התורה מישראל.

חנוך אלבק

סוף ההוראה וסיום התלמוד

המאמר רב אשי ורבינא סוף הוראה (ב"מ פו, א) מכוון כפי פשוטו לרב אשי ורבינא חברו (למעלה עמ' ס), כמו שמורה לשונם של רש"י (שם) ורמב"ם בהקדמתו ליד החזקה, וכן הבינוהו רב ניסים בהקדמה לספר המפתח (למעלה עמ' סב) ורב שמואל הנגיד (ר' שמואל בן חפני?) במבואו לתלמוד (למעלה עמ' ס הערה 6). אמנם תיבת "הוראה" משמשת שתי לשונות: א) הוראת הלכה למעשה; ב) פירוש, טעם, הסבר למאמר קדום. הוראה במשמע השני שווה ל"תלמוד", כמו שאבאר. בברכות ה, א דרשו: להורות זה תלמוד (כן הוא בכל כה"י ובדפוסים הישנים, ונשתנה ע"י הצנזור, כמו בכל המקומות האחרים, ל"גמרא", עיי"ש בדק"ס), "שממנו יוצאה הוראה" (רש"י). וזהו שאמרו בירושלמי פאה פ"ב, ה"ו: ר' זעירא בשם שמואל אין למדין לא מן ההלכות וכו' אלא מן התלמוד¹. במשמע זה השתמשו גם בבינוני הפעיל "מורין", כמו שאמר רב נחמן בר יצחק על פירוש שנתן לדברי המשנה והברייתא, שאין בו ענין להלכה: וכן מורין בבי

1 ולהלן שם נאמר: ר' חנניא בשם שמואל אין למדין מן ההוראה, הכל מודים שאין למדין מן המעשה, כלומר ר' חנניא חולק על ר' זעירא ואמר בשם שמואל שאין למדין מן התלמוד, וכן הוא בברייתא המובאת בבבלי ב"ב קל, ב: אין למדין הלכה לא מפי תלמוד (כ"ה בכל כתבי היד ובדפוסים הישנים) ולא מפי מעשה עד שיאמרו לו הלכה למעשה, ועיי"ש בפ"י רשב"ם, ובגדה ז, ב ששמואל סובר כן.